

مرکز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

حقیقت و مراتب علم الهی در حکمت متعالیه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

گرایش: فلسفه اسلامی

نگارش: سید محمد جواد نبوی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین عسکری سلیمانی امیری

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین حسن معلمی

اردیبهشت ۱۳۸۶

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۵۴۸

تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اهداء

به روح بلند و ملکوتی فقیه فرزانه و عالم عامل حضرت آیت الله سید علی بهشتی (قدس سره الشریف)، بزرگ مجاهد همیشه در صحنه، و زجر کشیده انقلاب اسلامی، پرچمدار و آغازگر جهاد مسلحانه علیه روسها، سازنده بنای اولین وحدت سراسری ملت تشیع در هزارستان، بنیانگذار اولین حکومت موقت اسلامی در قلب حاکمیت رژیم مارکسیستی خلق و پرچم، یکی از اکابر علمای امامیه اثنا عشری در افغانستان، خیرخواه ترین، دلسوز ترین، رنجیده ترین، مستقل ترین، مردمی ترین و مظلوم ترین شخصیتی که چه در مرحله جهاد و مبارزه ملت افغانستان علیه روسها و چه در مرحله پیروزی مجاهدین و جنگ های داخلی پس از آن، افغانستان مسلمان و به خصوص جامعه شیعیان این کشور به خود دیده است.

بدین وسیله از مجاهدت خالصانه و خدمات دلسوزانه این شخصیت عظیم جهادی و همه مجاهد مردان و پاکبازانی که با جانفشانی هایی کم نظیرشان ابر قدرت مخوف خون آشام و غول درنده اتحاد جماهیر شوروی سابق را از صحنه حیات سیاسی در سطح بین المللی آن محو کردند و به موزه های تاریخ سپردند، ادای تعظیم نموده، و به ارواح پرفتوح آنان هدیه می فرستیم. روح شان شاد، و یاد و خاطره شان در دل هر انسان آزاده و با وجدان این مرز و بوم گرامی باد.

تقدیر و تشکر

ضمن تشکر و سپاس بی پایان از عنایات و فیوضات نامحدود آفریننده یکتا که در همه حال شامل حال انسان می گردد، بر خود لازم می دانم از ریاست محترم مرکز جهانی علوم اسلامی حضرت حجت الاسلام آقای اعرافی (زید عزه) که این امر تحقیق و پژوهش را به وجود آوردند و در پرتو این حرکت فرهنگی بستر مناسب جهت رشد و بالندگی طلاب و شکوفا شدن استعداد های نهفته آنان فراهم گردید، هم چنین از مدیریت محترم مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی حضرت حجت الاسلام آقای محامی و همه مسئولین و دست اندرکاران واحدهای ذی ربط که برای به ثمر رسیدن این طرح تلاش می کنند، به خصوص از استاد محترم حضرت حجت الاسلام جناب آقای عسکری سلیمانی به خاطر نظارت های دقیق و حکیمانه همراه با راهنمایی های مشفقانه توأم با بزرگواری و بردباری و از استاد محترم حضرت حجت الاسلام جناب آقای معلّمی به جهت مشورت های ناب و خالصانه همساز با مساعدت های بی دریغ شان، صمیمانه ترین مراتب تقدیر و تشکر خویش را ابراز دارم.

تشکر می کنم از همسر بسیار مهربان که با فراهم کردن محیط آرام، زمینه را برای تدوین این رساله آماده نمود و صبورانه پایان این تحقیق و تألیف را به انتظار نشست.

و با سپاس و تشکر از دوست صمیمی حجت الاسلام آقای رضایی و برادر ارجمند آقای سید ضیاء بهشتی که مسئولیت امور رایانه ای این رساله را به عهده گرفتند.

یاد آوری این نکته لازم است که اگر چنان چه جنبه مثبت در این پژوهش دیده شود از ناحیه اساتید دانشمند راهنما و مشاور است و هرگونه نقص و عیب آن متوجه نگارنده است که نتوانست به خوبی و درستی از محضر اساتید متفکر خود استفاده نماید.

از خالق دانا و توانا توفیقات روز افزون همه خدمت گزاران مکتب تشیع را مسئلت

دارم.

چکیده

پایان نامه حاضر پژوهشی است در باره «حقیقت علم الهی و مراتب آن در حکمت متعالیه» که یکی از مباحث محوری در صفات خداوند به شمار می آید.

فرضیه ای که در این تحقیق به اثبات رسیده، عبارت است از این که صدر المتألهین خداوند متعال را عالم به ذات و عالم به ماسوای ذات می شناسد. علم به ماسوای ذات را هم قبل از ایجاد می پذیرد و هم بعد از ایجاد، هم علم قبل از ایجاد تفصیلی است و هم علم بعد از ایجاد، و هر سه علم نیز به نحو علم حضوری است، نه علم حصولی.

در این نوشتار، تحقیق کامل در مسأله علم باری تعالی به طور تفصیلی در مرتبه احدیت قبل از ایجاد موجودات، و هم چنین بیان مراتب علم فعلی حق که عبارت اند از صفحات عالم هستی، که به نحو جزئی مشهود و مکشوف حق باشند بدون آن که در علم حضوری او تغیر و انفعالی پدید آید، از مختصات این فیلسوف الهی شناخته شده است.

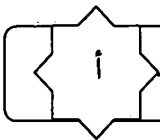
این پایان نامه با توجه به یافته هایی از کلمات صدر المتألهین در چهار فصل و یک خاتمه تدوین و تنظیم گردیده است. فصل اول پایان نامه، مشتمل بر کلیات و مفاهیم است. کلیات این فصل، شامل مباحثی است که برای تهیه و تدوین پایان نامه می بایست مورد توجه قرار بگیرد، مباحثی از قبیل بیان موضوع و گستره آن، ضرورت و اهداف تدوین پایان نامه، فرضیه مبنایی، سوال های اصلی و فرعی تحقیق، مشکلات و محدودیت های تدوین پایان نامه. در بخش مفهوم شناسی، به مهم ترین مباحث نظری و مبنایی پایان نامه پرداخته شده است، مباحثی از قبیل توضیح معنای لغوی علم و مترادف های آن، کاربردهای اصطلاحی علم، تعریف و تبیین حقیقت علم و سایر مسائل مربوط به آن که در حقیقت هر کدام، از مبانی و اصولی است که پایه گذار حکمت متعالیه با اتکای بدان ها به تبیین علم واجب تعالی پرداخته است.

فصل دوم، در باره اثبات علم واجب به ذات و مسائل مربوط به آن گشوده شده، و به

پرسش های این مقام پاسخ گفته است.

در فصل سوم، علم واجب به ماسوا قبل از ایجاد مورد دقت و تأمل قرار گرفته است. در این فصل، اثبات هستی و تبیین چیستی علم حق به اشیاء در مرتبه ذات به بحث گذاشته می شود و اقوالی از صاحب نظران در این خصوص مطرح گردیده و پس از ارزیابی و تشخیص عدم کارآیی نظریات ایشان، دیدگاه حکمت متعالیه به عنوان کامل ترین و پویاترین نظریه، معرفی می شود که با طرح دو اصل فلسفی «بسیط الحقیقه» و «وحدت حقه حقیقه» توانست برای پرسش های اساسی این مسأله پاسخ های محکم و قانع کننده بیابد.

فصل چهارم، به علم واجب به ماسوا بعد از ایجاد اختصاص یافته است. در این فصل ثابت می شود که خداوند به تمام عالم هستی، حتی به موجودات طبیعی، علم حضوری تفصیلی دارد. هم چنین بیان شده است که ماسوا الله افزون بر مرتبه ذات و علم عنایی، در این مرتبه نیز، از چند جهت و در مراتب مختلف برای ذات حق مکشوف می گردد که اهم آن مراتب، شامل مرتبه قضا و قدر می باشد، و در خاتمه نکاتی به عنوان جمع بندی و یادآوری از مباحث گذشته بیان گردیده است.

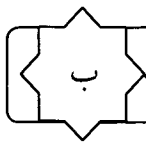

فهرست مطالب

فصل اول کلیات و مفاهیم

۱. ۱. کلیات..... ۲
۱. ۱. ۱. بیان موضوع..... ۲
۱. ۱. ۲. سؤال اصلی و سؤال های فرعی تحقیق..... ۳
۱. ۱. ۳. فرضیه تحقیق و فرضیه های رقیب..... ۳
۱. ۱. ۴. اهداف تحقیق..... ۴
۱. ۱. ۵. اهمیت و ضرورت تحقیق..... ۵
۱. ۱. ۶. سابقه تحقیق..... ۶
۱. ۱. ۷. روش انجام تحقیق..... ۷
۱. ۱. ۸. محدودیت های تحقیق..... ۷
۲. ۱. مفاهیم..... ۸
۱. ۲. ۱. علم در لغت..... ۹
۱. ۲. ۱. ۲. علم در مقابل جهل..... ۱۰
۱. ۲. ۱. ۲. علم در مقابل شک و ظن..... ۱۰
۱. ۲. ۱. ۳. علم و معرفت..... ۱۰
۱. ۲. ۱. ۲. علم در اصطلاح..... ۱۲
۱. ۲. ۱. ۳. تعریف علم..... ۱۳
۱. ۲. ۱. ۴. حقیقت علم..... ۱۶
۱. ۲. ۱. ۵. نخستین اقسام علم..... ۲۲

- ۲۳.....۱. ۲. ۵. ۱. تمایز علم حضوری از علم حصولی.....
- ۲۴.....۱. ۲. ۵. ۲. حصر علم در حضوری و حصولی.....
- ۲۵.....۱. ۲. ۵. ۳. ویژگی های علم حضوری.....
- ۲۷.....۱. ۲. ۵. ۴. اقسام علم حضوری.....
- ۲۷.....۱. ۲. ۵. ۴. ۱. علم ذات به ذات (خود آگاهی).....
- ۲۷.....۱. ۲. ۵. ۴. ۲. علم به غیرذات (دیگر آگاهی).....
- ۲۷.....۱. ۲. ۵. ۴. ۱. علم نفس به غیرذات خود.....
- ۲۸.....۱. ۲. ۵. ۴. ۲. ۲. علم علت به معلول.....
- ۲۹.....۱. ۲. ۵. ۴. ۳. ۲. علم معلول به علت.....
- ۲۹.....۱. ۲. ۶. ۳. سایر اقسام علم.....
- ۲۹.....۱. ۲. ۶. ۱. علم اجمالی و تفصیلی.....
- ۲۹.....۱. ۲. ۶. ۲. علم ذاتی و علم فعلی.....
- ۳۰.....۱. ۲. ۶. ۳. علم فعلی و انفعالی، نه فعلی و نه انفعالی.....
- ۳۰.....۱. ۲. ۶. ۴. علم متبوع و علم تابع.....
- ۳۱.....۱. ۲. ۷. علم، حقیقت تشکیکی دارای مراتب.....
- ۳۱.....۱. ۲. ۸. اتحاد علم، عالم و معلوم.....
- ۳۳.....۱. ۲. ۸. ۱. اقسام اتحاد.....
- ۳۶.....۱. ۲. ۸. ۲. تعیین نوع اتحاد، در علم واجب به ذات و به ماسوا.....

فصل دوم: علم واجب به ذات خویش

- ۳۹.....۱. ۲. ۱. مقدمات و اصول راه گشا و روشن گر.....
- ۳۹.....۱. ۱. ۲. وجود ذهنی و خارجی.....
- ۴۰.....۱. ۲. ۱. ۲. علم نحوه ی وجود.....
- ۴۳.....۱. ۲. ۳. ۱. وجود ادراکی و وجود غیر ادراکی و معیار آن.....

۲. ۱. ۳. ۱. تبیین وجود ادراکی و وجود غیر ادراکی..... ۴۳
۲. ۱. ۳. ۲. معیار تقسیم وجود، به وجود ادراکی و غیر ادراکی..... ۴۴
۲. ۱. ۳. ۲. ۱. نقد این دیدگاه..... ۴۵
۲. ۱. ۳. ۳. ارائه معیار جدید..... ۴۶
۲. ۱. ۴. علم حضوری و حصولی..... ۴۷
۲. ۱. ۴. ۱. وجوه نیاز به این مقدمه..... ۴۷
۲. ۱. ۴. ۲. علم حضوری نفس به ذات خود و ادله اثبات آن..... ۴۸
۲. ۱. ۴. ۱. استدلال از طریق کلیت و شخصیت..... ۴۸
۲. ۱. ۴. ۲. استدلال از راه غیبت و شهادت..... ۴۹
۲. ۱. ۴. ۳. عدم انحصار علم حضوری به علم به ذات..... ۴۹
۲. ۱. ۴. ۴. علم حضوری نفس به قوا و آثار و شئون خود،
و وجوه اثبات آن..... ۵۰
۲. ۱. ۴. ۲. ۴. ۱. تصرف نفس در بدن خاص و قوای شخصی آن..... ۵۰
۲. ۱. ۴. ۲. ۴. ۲. ادراک بدن و قوای آن، به شهود جزئی، نه به نحو کلی
و صورت ذهنی..... ۵۱
۲. ۱. ۴. ۲. ۴. ۳. احساس حضوری درد ناشی از جراحت..... ۵۲
۲. ۱. ۴. ۲. ۴. ۴. علم حصولی به صورت ذهنی مستلزم
تسلسل و اجتماع مثلین است..... ۵۲
۲. ۱. ۴. ۲. ۴. ۵. علم حصولی به قوا مستلزم دور و تسلسل است..... ۵۳
۲. ۱. ۴. ۲. ۴. ۱. ۵. طرح اشکال و پاسخ آن..... ۵۳
۲. ۱. ۵. اتحاد عاقل و معقول..... ۵۶
۲. ۲. تصویر اجمالی از حقیقت علم باری..... ۵۷
۲. ۳. علم واجب به ذات خود..... ۶۱

- ۶۲..... ۲. ۳. ۱. ادله اثبات علم واجب به ذات خود.....
۱. ۱. ۳. ۱. برهان صدیقین؛ وجوب وجود واجب،
- ۶۳..... مثبت علم او.....
- ۶۴..... ۲. ۳. ۱. ۱. ۱. خلاصه تقریر بعضی شارحان حکمت، از این برهان.....
- ۶۶..... ۲. ۳. ۱. ۱. ۲. نکته ها و نتایج این برهان.....
۲. ۳. ۱. ۲. ضرورت علم واجب به ذات، به عنوان
- ۶۹..... کمال ممکن برای واجب الوجود.....
- ۷۰..... ۲. ۳. ۱. ۲. ۱. مبانی این برهان.....
۲. ۳. ۱. ۳. ضرورت علم واجب به ذات، به عنوان
- ۷۳..... مفیض علم برای دیگر موجودات.....
- ۷۴..... ۲. ۳. ۲. علم واجب به ذات، به نحو علم حضوری.....
۲. ۳. ۱. ۲. ۳. دلیل صدرالمتألهین بر انحصار
- ۷۵..... تحقق خود آگاهی به علم حضوری.....
۲. ۲. ۳. ۲. استدلال شهید مطهری برای
- ۷۹..... خود آگاهی به نحو حضوری.....
- ۸۱..... ۲. ۳. ۲. ۳. معیار خود آگاهی.....
- ۸۵..... ۲. ۳. ۳. علم واجب به ذات، به گونه اتحاد عاقل و معقول.....
- فصل سوم: علم واجب به ماسوا قبل از ایجاد
- ۸۸..... ۱. ۳. مقدمه.....
- ۸۸..... ۳. ۱. ۱. برآورد اجمالی و دور نمایی از مباحث آتی.....
- ۸۹..... ۳. ۱. ۲. اثبات علم واجب به ماسوا.....
- ۸۹..... ۳. ۱. ۲. ۱. برهان صرافت هستی واجب و صفات کمالی او.....
- ۹۰..... ۳. ۱. ۲. ۲. برهان مساوقت علم به علت تامه با علم به معلول آن.....

۹۴.....	۱. ۲. ۳. برهان بسیط الحقیقه کل الاشیاء.....
۹۴.....	۱. ۲. ۴. برهان علم واجب به غیر از راه دو قاعده فلسفی.....
۹۵.....	۱. ۲. ۵. برهان علم واجب به غیر از راه قاعده معطى الشیء.....
	۲. ۳. اثبات علم واجب به ماسوا
۹۷.....	در مرتبه ذات به نحو اجمال.....
۹۷.....	۱. ۲. ۳. برهان بسیط الحقیقه.....
۹۷.....	۱. ۱. ۲. ۳. پیشینه طرح قاعده بسیط الحقیقه.....
۹۹.....	۱. ۲. ۳. شناخت تصوری قاعده بسیط الحقیقه.....
۱۰۰.....	۱. ۲. ۳. شناخت تصدیقی قاعده بسیط الحقیقه.....
۱۰۳.....	۱. ۲. ۴. رفع دو اشکال از قاعده بسیط الحقیقه.....
	۱. ۲. ۳. ۵. تقریر و تطبیق این قاعده بر
۱۰۴.....	علم واجب به ماسوا در مرتبه ذات.....
۱۰۶.....	۱. ۲. ۲. اشاره به بعضی براهین دیگر.....
۱۰۷.....	۱. ۲. ۳. کیفیت علم واجب به ماسوا قبل از ایجاد.....
	۱. ۲. ۳. دشواری رهیابی به کیفیت علم واجب
۱۰۸.....	به ماسوا قبل از ایجاد.....
	۱. ۲. ۳. دیدگاه صاحب نظران در تبیین کیفیت
۱۱۱.....	علم واجب به ماسوا.....
۱۱۲.....	۱. ۲. ۳. نظریه معتزله: ثابتات ازلیه.....
۱۱۳.....	۱. ۱. ۲. ۳. ایراد این نظریه.....
۱۱۳.....	۱. ۲. ۳. توجیه ناپذیری مذهب معتزله.....
۱۱۵.....	۱. ۲. ۳. نظریه مشایخ صوفیه: اعیان ثابته.....
۱۱۵.....	۱. ۲. ۳. مراتب وجود نزد عرفا.....

- ۱۱۷.....۲.۲.۲.۳.۳. نقد نظریه عرفا.....
- ۱۱۸.....۳.۲.۲.۳.۳. توجیه نظریه عرفا.....
- ۱۲۱.....۳.۲.۳.۳. نظریه افلاطون: مثل نوری و صور الهی.....
- ۱۲۲.....۱.۳.۲.۳.۳. ارائه نظریه مثل بر اساس صحیح ترین تفاسیر.....
- ۱۲۴.....۲.۳.۲.۳.۳. نظریه مثل در دستگاه تحلیل و نقادی صدرالمتألهین.....
- ۱۲۴.....۱.۲.۳.۲.۳.۳. اشکال تأخیر صور مثالی از ذات واجب.....
- ۱۲۴.....۲.۲.۳.۲.۳.۳. اشکال حادث بودن صور مثال.....
- ۱۲۵.....۳.۲.۳.۲.۳.۳. اشکال لزوم احتیاج واجب به مثل.....
- ۳.۳.۲.۳.۳. توجیه مثل افلاطون و
- ۱۲۵.....حمل آن بر مرتبه ای از علم الهی.....
- ۱۲۸.....۴.۲.۳.۳. نظریه فرفور یوس.....
- ۱۲۸.....۱.۴.۲.۳.۳. بررسی این نظریه.....
- ۱۳۱.....۵.۲.۳.۳. نظریه حکمای مشاء.....
- ۱۳۲.....۱.۵.۲.۳.۳. اشکالات وارد بر نظریه مشاء.....
- ۱.۱.۵.۲.۳.۳. ناسازگاری ذهنی و عرضی بودن صور
- ۱۳۴.....با لوازم ذات بودن آن ها.....
- ۱۳۵.....۱.۱.۱.۵.۲.۳.۳. نقد حکیم سبزواری بر این اشکال.....
- ۱۳۶.....۲.۱.۵.۲.۳.۳. اشکال لازم آمدن خلاف فرض حکمای مشاء.....
- ۱۳۸.....۳.۱.۵.۲.۳.۳. اشکال لزوم مخالفت، با مفاد قاعده امکان اشرف.....
- ۱۳۸.....۴.۱.۵.۲.۳.۳. اشکال صدور کثیر از واحد.....
- ۵.۱.۵.۲.۳.۳. اشکال لزوم انکار علم واجب
- ۱۳۹.....به جزئیات مادی و مجرد بر وجه جزئی.....

- ۳.۳.۲.۵.۱.۶. اشکال راه یافتن حواس،
- ۱۴۰.....تخیل و توهم در ذات واجب.....
- ۳.۳.۲.۵.۲. امتیازات نظریه مشاء.....۱۴۱
- ۳.۳.۲.۵.۶. نظریه حکمای اشراقی.....۱۴۲
- ۳.۳.۲.۶.۱. دیدگاه صدرالمتهلین در باره این نظریه.....۱۴۴
- ۳.۳.۲.۶.۲. اشکالات صدر المتألهین بر این نظریه.....۱۴۵
- ۳.۳.۲.۶.۱. اشکال انکار و ابطال علم عنایی.....۱۴۵
- ۳.۳.۲.۶.۱.۱. نقد علامه طباطبایی بر این اشکال و نقد آن.....۱۴۷
- ۳.۳.۲.۶.۲.۲. انکار علم اجمالی و تفصیلی در مرتبه ذات.....۱۴۸
- ۳.۳.۲.۶.۲.۱. ایراد علامه طباطبایی بر اشکال مزبور
- و بررسی آن.....۱۴۹
- ۳.۳.۲.۷. نظریه محقق طوسی.....۱۵۲
- ۳.۳.۲.۷.۱. بررسی این نظریه.....۱۵۳
- ۳.۳.۲.۸. اثبات علم تفصیلی قبل از ایجاد و تبیین کیفیت آن
- از دیدگاه حکمت متعالیه.....۱۵۴
- ۳.۳.۲.۸.۱. معنای مقصود از اجمال و تفصیل.....۱۵۴
- ۳.۳.۲.۸.۲. بهره جویی از دو روش فلسفی و عرفانی
- در اثبات و تبیین علم تفصیلی ذاتی.....۱۵۷
- ۳.۳.۲.۸.۱. روش فلسفی و عقلانی.....۱۵۷
- ۳.۳.۲.۸.۱. نحوه اثبات و تبیین علم تفصیلی ذاتی
- به برهان بسیط الحقیقه.....۱۵۷
- ۳.۳.۲.۸.۱. هویت واحد مصداق وجود متعدد
- و کمالات وجودی متکثر (مقدمه اول).....۱۵۷

- ۱۷۸..... پاسخ انتقاد دوم..... ۲. ۴. ۲. ۲. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۷۹..... برتری بساطت واجب در عرفان..... ۵. ۲. ۲. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۸۱..... ملاک علم تفصیلی ذاتی از دیدگاه حکمت متعالیه..... ۳. ۸. ۲. ۳. ۳
- اثبات علم تفصیلی ذاتی و بیان کیفیت آن ۴. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۸۳..... از راه اطلاق ذاتی واجب.....
- ۱۸۵..... برتری نظریه اطلاق ذاتی بر نظریه بسیط الحقیقه..... ۱. ۴. ۸. ۲. ۳. ۳
- برهان صدیقین، بهترین دلیل برای اثبات ۵. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۸۶..... علم تفصیلی ذاتی و بیان کیفیت آن.....
- ۱۸۷..... ویژگی های نظریه علم اجمالی در عین کشف تفصیلی..... ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۸۸..... تحقق علم، قبل از ایجاد..... ۱. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۸۹..... علم متبوع، نه علم تابع..... ۲. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۹۰..... علم فعلی، نه انفعالی..... ۳. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۹۱..... عین ذات واجب، نه زاید بر ذات وی..... ۴. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۹۲..... علم مطلق و نامتناهی..... ۵. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۹۳..... گستره بی پایان علم ازلی الهی و اختیار انسان..... ۱. ۵. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۱۹۶..... مشتمل بر کلیات و جزئیات عالم هستی..... ۶. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۲۰۲..... به نحو علم حضوری و شهود عینی اشیاء..... ۷. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۲۰۴..... علم تفصیلی عاری از فرایند ترکیب و تکثر..... ۸. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- ۲۰۴..... علم بسیط اجمالی در عین کشف تفصیلی..... ۹. ۶. ۸. ۲. ۳. ۳
- فصل چهارم: علم واجب به ماسوا بعد از ایجاد
- ۲۰۷..... ۱. نمودار بحث..... ۴
- ۲۰۷..... ۲. بیان علم فعلی (علم پس از ایجاد) و فوارق آن با علم ذاتی..... ۴
- ۲۰۹..... ۳. علم واجب به ماسوا بعد از ایجاد..... ۴

- ۲۰۹.....۴. ۳. ۱. وابستگی محض وجود معلول نسبت به علت مفیض خود.....
- ۲۱۰.....۴. ۴. علم حضوری واجب به ماسوا بعد از ایجاد.....
- ۲۱۰.....۴. ۴. ۱. برهان عرشی (لزوم عینی و عینیت لازم مستلزم تشخیص لازم).....
- ۲۱۱.....۴. ۴. ۲. تلقی علم علت به معلول، از اقسام علم حضوری.....
- ۲۱۵.....۴. ۵. علم حضوری واجب تعالی به مادیات.....
- ۲۲۱.....۴. ۵. ۱. نقل عبارات صدرالمتألهین بر محور علم حضوری به مادیات.....
- ۲۲۷.....۴. ۶. مراتب علم واجب به ماسوا.....
- ۲۲۹.....۴. ۶. ۱. مرتبه عنایت.....
- ۲۳۱.....۴. ۶. ۲. مرتبه قضا.....
- ۲۳۳.....۴. ۶. ۳. مرتبه قدر علمی.....
- ۲۳۵.....۴. ۶. ۴. مرتبه قدر خارجی (عالم طبیعت).....
- ۲۳۸.....۴. ۶. ۵. لوح و قلم، محل قضا و قدر.....
- ۲۴۳.....۴. ۶. ۶. انسان کامل، آیت رحمان.....
- ۲۴۵.....خاتمه: جمع بندی و خلاصه ای از مباحث این رساله.....
- ۲۵۸.....فهرست منابع.....

فصل اول:
کلیات و مفاهیم

۱. ۱. کلیات

۱. ۱. ۱. بیان موضوع

یکی از مهم ترین موضوعاتی که ذهن آدمی را همواره به خود مشغول می نماید شناخت وجود مبدأ و صفات او است که آغاز و انجام جهان است، و هدف اصلی و نهایی حکمای اسلامی از مباحث فلسفی نیز، همین مبحث است. از این رو، مشاهده می کنیم که بحث درباره واجب تعالی و صفات و افعال او، از اساسی ترین مباحث فلسفی محسوب گردیده است. در میان صفات الهی، علم باری تعالی دارای اهمیتی خاص می باشد، لذا موضوع اصلی این تحقیق «حقیقت علم الهی و مراتب آن در حکمت متعالیه» است که در واقع چکیده ای خالص و ناب، از مجموعه اندیشه ها و معارف عقلی و شهودی در تاریخ اسلام است که پس از ترکیب با نوآوری ها و ابتکارات شخص او در طرح جامع و با انتظام عرضه گردیده است.

در این تحقیق، علم واجب از دیدگاه صدر المتألهین مورد بحث و بررسی قرار می گیرد؛ زیرا هر چند فرزاندانی چون ابن سنا و شیخ اشراق بسیاری از ناهمواری های این مسیر صعب العبور را هموار کردند و توانستند گامهای مؤثری در این راه بردارند، ولی نتوانستند این بحث را به نقطه مطلوب برسانند؛ اما این صدر المتألهین است که کار ناقص و ناتمام آن ها را پی گرفت و سرانجام این بحث پس از تلاش گسترده براساس اصول حکمت متعالیه به ثمر نشست و به نقطه اوج خود رسید.

این موضوع در سه مرحله قابل طرح است:

أ. علم واجب به ذات خود؛

ب. علم واجب به ماسوا پیش از ایجاد؛

ج. علم واجب به ماسوا پس از ایجاد.

هر یکی از مراحل نام برده به صورت تفکیک و جدا از یکدیگر در فصل مستقل قرار

گرفته، و در هر فصل از مسائل و جزئیات مربوط به آن بحث می شود.

۱.۱.۲. سؤال اصلی و فرعی تحقیق

سؤال آغازین این تحقیق عبارت است از:

حقیقت علم الهی از دیدگاه حکمت متعالیه چیست، و مراتب آن کدام است؟

از این سؤال اصلی چندین پرسش فرعی به دست می آید:

آیا علم واجب امر وجودی و حقیقت فرا مقولی است؟

آیا واجب تعالی به ذات خود علم دارد؟

آیا علم او به ذات، حضوری و تفصیلی است؟

آیا حق تعالی به موجودات قبل از ایجاد و بعد از ایجاد علم دارد؟

آیا علم او به موجودات قبل از ایجاد و بعد از ایجاد - خواه مجرد باشد یا مادی - علم

حضوری است یا حصولی، ذاتی است، یا عرضی؟ تابع است یا متبوع،...؟

۱.۱.۳. فرضیه تحقیق و فرضیه های رقیب

علم، در حکمت متعالیه امر وجودی و دارای مراتب است. در این حکمت، علم واجب به ذات و علم او به موجودات قبل از ایجاد و بعد از ایجاد، علم حضوری تفصیلی است، با این تفاوت که علم او به ذات و به موجودات قبل از ایجاد، ذاتی است؛ اما علم او به اشیاء بعد از ایجاد، فعلی است.

از مهم ترین و بی سابقه ترین رهیافت های تحقیقی صدر المتألهین اثبات علم تفصیلی خداوند به همه موجودات در مقام ذات و پیش از ایجاد است که از آن به «علم اجمالی در عین کشف تفصیلی» تعبیر نموده است. وی اثبات عقلی این علم را بر مبنای دو اصل مهم فلسفی؛ یعنی «بسیط الحقیقه کل الاشیاء» و «وحدت حقه حقیقه» ممکن و مقدور می داند.

هم چنین از شاهکارهای منحصر به فرد وی توضیحات او درباره مراتب علم واجب به ماسوا است که می گوید: عالم هستی در نشئات گوناگون و مراتب مختلف برای واجب تعالی